

ФАКУЛЬТАТИВНІ ПРИСЛІВНІ КОМПОНЕНТИ В РАКУРСІ ВЧЕННЯ ПРО СИНТАКСИЧНУ ДЕРИВАЦІЮ

У статті розглядається механізм утворення факультативних прислівних компонентів у результаті транспонування словосполучення у формально-граматичну структуру речення. Автором було встановлено функціональне призначення факультативних прислівних компонентів, які, в залежності від наміру письменника, можуть з'явитися в різних позиціях реченнєвої структури, а також проведено їх рангову класифікацію.

Необхідність спеціального комплексного вивчення факультативних прислівних компонентів, яке б враховувало їхню лінгвальну природу, визначену у словосполученні і збережену при транспонуванні його у речення, спонукає до аналізу таких компонентів як особливих складників формально-граматичної структури речення.

Метою нашої статті є розгляд факультативних прислівних компонентів у ракурсі дериваційних процесів граматичного рівня мови.

Проблема виділення факультативних прислівних компонентів тісно переплітається із складною проблемою взаємозв'язку й розмежування основних синтаксичних одиниць – речення і словосполучення – як центрального питання теорії синтаксису загалом.

Основні ідеї, покладені в основу теорії факультативних прислівних компонентів, мають свою історію, в якій простежується неоднакове, а то й протилежне в своїй основі трактування словосполучень щодо виявлення в них ознак суто синтаксичної природи (В.В. Виноградов, О.С. Мельничук, М.М. Прокопович, Г.М. Удовиченко, Н.Ю. Шведова, П.С. Дудик).

Посилені акценти на номінативних ознаках словосполучення (В.В. Виноградов), ототожнення власне-словосполучень і невластне-словосполучень (М.М. Прокопович, Л.В. Щерба, Г.М. Удовиченко), розширення сфери одиниць-словосполучень (О.С. Мельничук) переорієнтували теорію про словосполучення як синтаксичну одиницю.

Проаналізувавши праці, присвячені словосполученню, необхідно підкреслити, що в україністиці з появою праць І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської утвердився новий підхід до вивчення словосполучення і речення. Так, І.Р. Вихованець наголошує: "Фундаментальне розрізнення речення і словосполучення ґрунтується на тому, що формальним представником речення виступає присудок, фундаментальним представником словосполучення – його означуваний (опорний) член, який завжди здійснює зовнішні стосунки словосполучення з іншими структурними одиницями речення" [1: 27].

Розгляд словосполучень як мовних чи мовленнєвих побудов, похідних від речення, зумовив значне поглиблення теорії закономірностей формально-граматичного членування простого речення на основі теорії синтаксичної деривації. Основоположні ідеї цієї теорії закладено в працях К.Г. Городенської [2; 3]. Стосовно умов утворення факультативних прислівних компонентів ми виходимо з того, що кожний зразок словосполучення формується в структурі простого ускладненого речення і є наслідком різних перетворень вихідного для них речення.

Саме з урахуванням різного роду дериваційних процесів мовного й мовленнєвого характеру ми розглядаємо структуру й семантику факультативного прислівного компонента в кожному конкретному мовленнєвому вияві і реченнєвому вжитку цього компонента.

Поділяючи думки І.Р. Вихованця на природу й типи словосполучень, розглядаємо утворення факультативних прислівних компонентів на базі двох видів словосполучень: власне-словосполучень (*виконувати роботу, усмішка примхлива, жити заможна*) та невластне-словосполучень (за термінологією І.Р. Вихованця) (*поїзд на Київ, лист від брата, ключ від квартири*).

Власне-словосполучення розглядаємо як синтаксичну конструкцію, що "відбиває зумовлені системою мови можливості опорних повнозначних слів до поєднання з певними словоформами" [1: 29]. Невластне-словосполучення являють собою синтаксичні конструкції, що виникають при конструюванні речення у межах тексту внаслідок згортання окремих компонентів. Такі словосполучення виділяються на поверхневому рівні. Як і власне-словосполучення, вони складаються з опорного слова та залежного слова, але суттєво відрізняються від перших умовами утворення, залежністю елементів та характером синтаксичного зв'язку. Специфіка утворення невластне-словосполучень полягає в тому, що в них поєднання повнозначних слів не зумовлене внутрішніми сполучувальними властивостями; вони творяться порівняно вільно, непередбачувано за законами поверхневого рівня мови. У таких словосполученнях, отже, елементи носять порівняно незалежний характер поза реченням, оскільки вони функціонують у структурі власне-словосполучень інших речень. Новоутворене речення з невластне-словосполученнями "поєднує" такі елементи за внутрішніми закономірностями своєї реченнєвої сутності.

Обов'язковою умовою творення невластне-словосполучень є згортання окремих компонентів речення і поєднання у новоутвореному реченні раніше непоєднаних слів як елементів словосполучення: *книжка на столі ← книжка знаходиться (лежить) на столі* (згорнутим є присудковий компонент *знаходиться*); *дебати після зборів ← дебати проходили (відбувалися, мали місце) після зборів* (згорнутим є присудковий компонент

проходили (відбувалися, мали місце). У реченнях-трансформах функціонують транспоновані в їхню структуру власне дієслівні словосполучення *знаходиться на столі, проходили (відбувалися) після зборів*, у ролі опорних компонентів яких вжиті релятивні дієслова (*знаходиться де? проходили коли?*). Обов'язково залежні елементи цих словосполучень виражені прийменниково-іменниковими словоформами, які закономірно сполучаються з відповідними дієсловами, утворюють разом з ними семантичні єдності, компенсуючи в такий спосіб релятивність їхньої семантики.

У словосполученнях *книжка на столі, дебати після зборів* залежні компоненти *на столі, після зборів* виявились приєднаними до іменникових слів *книжка, дебати*. Такі об'єднання слів у словосполучення є вільними, не зумовленими структурно-семантичною природою опорних іменникових компонентів. Отже, саме реченнєва природа таких словосполучень уможливило виділення їх в окремих тип – невластне-словосполучень.

Власне-словосполучення і невластне-словосполучення, маючи відмінну синтаксичну природу щодо утворення, об'єднує спільна ознака у поверхневій структурі речення: як перші, так і другі, розчленовуються на окремі компоненти, що входять у формально-граматичну структуру речення. Усі дериваційні типи словосполучень транспонуються у реченнєву структуру, при цьому елементи словосполучень отримують статус компонентів формально-граматичної структури речення, зберігаючи семантико-синтаксичні відношення і зв'язки, що їх вони мали в словосполученні: *Холодними стежками блукає осінь в сумі по садах* (В. Сосюра) – *холодні стежки, блукає в сумі, блукає по садах*; *Миколка зупинився біля старої сивої груші* (М. Вінграновський) – *зупинився біля груші, груша стара, груша сива*; *Очерети із чорними свічками ідуть уздовж колишніх берегів* (Л. Костенко) – *очерети із свічками, свічки чорні, колишні береги, ідуть уздовж берегів*.

Утворення невластне-синтаксичних словосполучень, їхню глибинну природу, закономірності, що супроводжують процеси мовотворення, К.Г. Городенська пояснює законами синтаксичної деривації [2].

Процес синтаксичної деривації є широкомасштабним у системі української мови і спричиняє суттєві зміни у теоретичному витлумаченні не лише категорійних частинимовних властивостей слів, але й сприяє заглибленню у синтаксичні процеси, допомагає з позицій функціональної деривації витлумачувати деякі особливості компонентного складу речення. Це стосується явища т. зв. "ад'єктивної синтаксичної деривації", коли атрибутивну позицію заповнюють слова з некатегорійним вираженням атрибутивних відношень. Детально досліджуючи це явище в українській мові, К.Г. Городенська до таких слів відносить: а) безприйменникові і прийменниково-відмінкові форми іменників (*портфель учня, посуд з глини*); б) інфінітивні та особові форми дієслова (*завдання вчитися*); в) прислівники (*дорога вдаль*) [4:82].

Зазначені вище словоформи реалізують атрибутивну функцію лише в постпозитивному вживанні. Це є специфічною властивістю східнослов'янських мов, української зокрема. До такого вживання в приєднаній позиції іменників, дієслів та прислівників спричиняє семантична компресія. К.Г. Городенська переконливо доводить, що в мові для забезпечення адекватності відображення позамовних ситуацій існує набагато більше мовних моделей, ніж цього потребує контекст. Саме цим автор пояснює явище "семантичного ущільнення", "компресії" [4: 182].

Ми розглядаємо семантичну компресію як мовне явище, що полягає у згортанні мовних одиниць, опущення яких не відбивається на змісті мовної конструкції. Так, наприклад, словосполученню *канікули у студентів* властиве семантичне ущільнення, оскільки воно утворилося внаслідок опущення присудка: *Студенти мають канікули* → *канікули у студентів*. Унаслідок міжкомпонентної компресії відбулися зміни позиційного порядку: втрачена придієслівна позиція, що її заповнював обов'язковий прислівний компонент *мають канікули (мають що? – мають канікули)*, утворилося нехарактерне для власне-словосполучення поєднання слів *канікули у студентів*. У невластне-синтаксичні позиції потрапляють: іменники: *вікно кімнати (кімната має вікно), ручка дверей (двері мають ручку), хата під соломою (хата покрита соломою)*, прислівники: *ділянка поруч (ділянка розташована поруч), вікно зліва (вікно знаходиться зліва)*.

Невластне-синтаксична позиція для відповідного компонента реченнєвої структури – це новоутворена позиція. Згорнутий присудок порушив взаємозалежну координацію між підметом і присудком, приприсудковий залежний компонент (*Кімната має вікна*) утворив разом із підметовим компонентом нове словосполучення (*вікна кімнати*). Такі словосполучення, як бачимо, є похідними, вони дістали назву "невластне-словосполучень (вторинних, похідних словосполучень)" [4: 180].

Невластне-словосполучення від власне-словосполучень відрізняються насамперед способом утворення. Вихідною базою їхнього утворення є речення. Наслідком позиційного перерозподілу елементів (у реченні – формально-граматичних компонентів) є зміна характеру й сили підрядного зв'язку між словами такого словосполучення. Саме такі сконденсовані, ущільнені конструкції є синтаксичною базою утворення факультативних прислівних компонентів.

Інтегруючим структурним параметром необов'язкових прислівних компонентів є закритість (семантична завершеність). Такий параметр об'єднує усі факультативні компоненти у будь-якій синтаксичній позиції формально-граматичної структури речення, незалежно від можливого їхнього внутрішнього членування чи відсутності останнього.

У реченнєвій структурі факультативні прислівні компоненти економно відтворюють компресовані ситуації. Основне функціональне призначення факультативних прислівних компонентів вбачаємо в їхній синтаксичній здатності компресувати зміст висловленого в межах цілісної реченнєвої структури: *Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусто хмари...* (М. Стельмах). Речення побудоване за схемою П+Пр (*Сонце зайшло*). Факультативний приєднанний компонент *вересневе* компресує додаткову ситуацію, що визначається атрибутом із додатковою темпоральною семантикою (*Сонце заходить у вересні*); напівобов'язковий компонент *за хмари* конкретизує, уточнює дію (стан) присудкового компонента *зайшло*; факультативний приєднанний

компонент *потріскані* компресує ситуацію, пов'язану з іменниковою словоформою *хмари*, а факультативний придієприкметниковий компонент *негусто*, у свою чергу, компресує ще одну ситуацію, що її здатне відтворювати дієслово *тріщати*.

Така компресія ситуацій, відтворених відповідними мовними засобами (факультативними прислівними компонентами), простежується в усіх позиціях реченнєвої структури:

- підметовій: *В природі відчувається прозоре кришталеве затишшя перед першими осінніми бурями* (О. Донченко); *За тобою завше будуть мандрувати очі материнські і ласкава мати* (В. Симоненко);

- присудковій: *А за вікном носився вітер, скиглили дерева, тривожно кричали гудки* (М. Хвильовий); *Шепоче вітер щось між вії квіткам, росою вмитим* (В. Сосюра);

- обов'язкового прислівного компонента: *Такого солодкого молока, як у тому курському селі, він не смакував ніколи в житті* (С. Чорнобривець); *Стало сонце в зеніті, ясний день окриля* (М. Сингаївський);

- факультативного прислівного компонента: *Заглядає в шибку казка сивими очима...* (В. Симоненко); *Ліворуч заросла яскраво-зеленою травою галявина, по якій ганяють м'яча хлопчачки* (Валерій Шевчук)

- детермінанта: *Вона здавалася зорею в свої шістнадцять літніх років* (В. Сосюра); *Через казку, фантазію, гру, через неповторну дитячу творчість вірний шлях до серця дитини* (В. Сухомлинський); *Зорі горіли хворобливо й у солодкій жури падали на поверхню* (М. Хвильовий); *У великі вікна невпинно перлось сонце* (М. Коцюбинський).

Структура поширених речень, у тому числі й речень ускладненої будови, нерідко об'єднує багаточисельні прислівні компоненти. Такі компоненти, як обов'язкові, так і факультативні, можуть бути об'єднані в групи, своєрідні блоки, обов'язковість чи факультативність яких детермінують опорні слова залежно від властивих їм релятивних чи абсолютних властивостей. При цьому в межах утворених блоків виділяються конкретні компоненти, що виявляють подібні детермінації властивості. Цю закономірність можна ілюструвати таким реченням: *Собор здіймався вище й вище, виростав із землі велетенською рожевою квіткою, позбавленою стебла, збунтованою проти всіх відомих сил і стихій природи, проти людей, проти самого будівничого* (П. Загребельний). Речення моделює структура, до складу якої входять: підмет (П) (*собор*), однорідні присудки (ПР) (*здіймався, виростав*), обов'язковий придієслівний компонент (ОК) (*вище й вище*), обов'язковий придієслівний компонент (*із землі*) – *Собор здіймався вище й вище, виростав із землі* (П – Пр+ОК, Пр+ОК). Придієслівний компонент у формі орудного іменника є факультативним компонентом, що, в свою чергу, поширюється двома факультативними прикметниковими приіменниковими компонентами (*велетенською рожевою*), утворюючи своєрідний блок поширювачів присудка (Пр+Фк+Фк). Залежними від факультативного компонента *квіткою* є два факультативні компоненти, виражені дієприкметниковими зворотами: *позбавленою стебла* і *збунтованою проти всіх відомих сил і стихій природи, проти людей, проти самого будівничого*, елементи яких об'єднують у блоки дієприкметники *позбавленою* і *збунтованою*, які, будучи словами релятивної семантики, поширюються обов'язковим компонентом *стебла* та обов'язковими однорідними компонентами, вираженими прийменниково-іменниковими словоформами *проти сил (стихій), проти людей, проти будівничого*. Залежними від останніх є також факультативний приіменниковий компонент *всіх відомих*, обов'язковий компонент *природи* та факультативний компонент *самого*.

Отже, розгалужену щодо наявності в ній прислівних компонентів структуру речення утворюють здебільшого факультативні компоненти, переважно приіменникової залежності. Абсолютивність семантики останніх спричиняє значне в кількісному плані наповнення структури факультативними прислівними компонентами і в такий спосіб її інформативне розширення скодесованими семантичними структурами.

Враховуючи різнокомпонентну підпорядкованість необов'язкових прислівних компонентів у реченні, їх можна об'єднати в дві групи. До першої групи відносимо компоненти, які поширюють головні та залежні від головних обов'язкові компоненти (факультативні прислівні компоненти вищого рангу). Другу групу утворює решта необов'язкових компонентів (факультативні прислівні компоненти нижчого рангу).

Висновок. Усі дериваційні типи словосполучень транспонуються у реченнєву структуру, при цьому опорне і залежне слово словосполучення отримує статус компонента формально-граматичної структури речення. Неоднорідність синтаксичних зв'язків і відношень у власне-словосполученнях і невластивих словосполученнях зумовлюють диференціацію властивостей компонентів синтаксичної структури, які утворюються у результаті транспонування цих словосполучень у речення, і уможливають типологію відповідних компонентів формально-граматичної структури речення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
3. Городенська К.Г. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 7. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – С. 27-32.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. Дудик П.С. Словосполучення в українській літературній мові. – К., 1998. – 136 с.
6. Іваницька Н.Л. Теоретичний синтаксис української мови. Формально-граматична структура простого речення. Ч. 1. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 1999. – 155 с.
7. Кухар Н.І. Факультативні компоненти у системі компонентів формально-граматичної структури речення // Наукові записки. Серія: Філологія. – Вінниця: Вид-во Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського, 2006. – С. 80-84.

8. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення і речення. – К.: НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 216 с.

Матеріал надійшов до редакції 10.04. 2008 р.

Кухар Н.И. Факультативные присловные компоненты в свете учения о синтаксической деривации.

В статье рассматривается механизм образования факультативных присловных компонентов в результате транспонирования словосочетания в формально-грамматическую структуру предложения. Автором было установлено функциональное предназначение факультативных присловных компонентов, которые, в зависимости от замысла писателя, могут появляться в разных позициях речевой структуры, а также осуществлена их ранговая классификация.

Kuhar N.I. The Optional Word- dependent Components in the Light of Syntactic Derivation Study.

In the article the mechanism of optional word- dependent component formation is examined as a result of transposition of combination of words in the formal grammatical structure of sentence. The author established the functional destination of the optional word-dependent components, which, depending on the writer's idea, may emerge in different speech structure position. The classification based on their rank has been also carried out.